

www.rada.gov.ua

6. Про стимулювання розвитку регіонів: Закон України від 8 вересня 2005 року №2850-IV // www.rada.gov.ua

Надійшла 08.04.2009

УДК 94(477):336.22

О. А. ФРАДИНСЬКИЙ
Хмельницький національний університет

РОЗБУДОВА ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В ЕПОХУ КНЯЖОЇ ДОБИ ТА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО (X – XVI СТ.)

В статті досліджено питання становлення податкових технологій на теренах України у період X – XVI століття, з'ясовано, що початковими видами податкових вилучень того часу були пожертви, данина та військова здобич, які згодом трансформувалися у систему регалій (митну, безхазяйну, судову).

The article investigates the problem of formation of tax technologies on the territory of Ukraine in the period of 10th – 16th centuries, ascertains that the first forms of tax expropriation in that period were donations, tribute and military spoil, which after some time transformed into the system of regalia (customs, ownerless, judicial).

Актуальність теми. Історія засвідчує, що розвиток оподаткування є необхідною умовою існування державних утворень та засобом регулювання і розвитку їх економічних процесів. Оподаткування є природним та закономірним процесом, який диктується логікою розвитку людського суспільства. Світова практика справляння податкових платежів накопила величезний багаж знань у сфері податкових технологій. Практика показує, що податки можуть бути як ефективним інструментом розвитку держав, так і причиною їх занепаду та зникнення зі світової історичної арени.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед дослідників, що вивчали питання розвитку податкових форм формування державних фінансів варто виокремити наукові здобутки російських та українських вчених – представників історичної та економічної науки: В. Андрущенко, О. Ключевського, Б. Лановика, А. Мельника, Н. Нечая, В. Похльобкіна, В. Пушкарьової, Г. Сапова, С. Чибириєва та інших.

За мету ставиться дослідження еволюції оподаткування на теренах України в княжу епоху та добу Великого князівства Литовського.

Основний матеріал дослідження. Безперечно, предтечею оподаткування на теренах сучасної України були жертвоприношення. Ось як пише про давніх мешканців України візантійський історик VI століття Прокопій Кесарійський: "... племена ці, склавинів та антів, вважають, що один із богів – творець блискавок – є єдиним владикою всього та йому приносять у жертву биків та усяких жертвних тварин. Коли ж смерть біля їх ніг або хворіють вони чи збираються на війну, то дають обітницю, уникнувши смерті, здійснити богу жертвоприношення за своє збережене життя. Поклоняються вони і рікам, і німфам та іншим божествам, яким приносять жертви" [1, с. 134].

Іншими формами псевдооподаткування, які лежать в основі практично усіх світових податкових систем, була військова здобич та данина. Військова здобич являла собою гроші, майно, худобу, дорогоцінні метали та коштовне каміння, рабів, які були захоплені в результаті набігів войовничих слов'янських племен на своїх більш мирних сусідів та носила одноразовий характер. Під час військового походу на Візантію князя Олега у 907 році руське військо отримало від переможених військовою здобич не тільки в розрахунок на усіх воїнів, що брали участь у поході, "по 12 гривень на уключину", але і для руських міст, дружини яких брали участь в набігу – Києва, Чернігова, Переяслава, Полоцька, Ростова, Любича [2, с. 64].

На відміну від військової здобичі, під даниною розуміються регулярні виплати у грошовій або натуральній формах, які здійснювалися підкореними народами своїм завойовникам. Данина була своєрідним відкупом від подальших набігів войовничих сусідів. Племена, що населяли Київську Русь, сплачували данину своїм північним та східним сусідам – варягам та Хазарському каганату. Першим – у вигляді щорічної суми в 300 гривень, а другим – "від диму по мечу". Наслідками войовничої експансії київського князя Олега стало запровадження данини із сусідніх племен. У 883 році Олег підкорив сусідніх із полянами древлян та обклав їх даниною в розмірі чорної куниці. У 884 році переміг сіверян та наклав на них меншу данину ніж вони платили хазарам. Родимичі та в'ятичі платили податок спочатку хазарам, а потім Києву "по шлягу від рала". Шлягами називали будь-які іноземні металічні гроші, переважно арабські срібні дирхеми [3, с. 67].

Данина, яку князі отримували від підкорених слов'янських племен, мала переважно натуральний вигляд (хутро, віск, мед, продукти харчування, шкури, вироби ремісників) та сплачувалася у осінньо-зимовий період, оскільки нерозвиненість шляхової системи Київської Русі, як і будь-якого державного утворення того часу, призводила до активного використання в якості єдиного надійного шляху доставки замерзлих річкових русел. Окрім того низькі температури сприяли збереженню харчових продуктів. Існувало дві форми сплати данини: "полюддя" – коли князь із дружиною, безпосередньо, сам вирушав до

підкорених племен та контролював сплату податків і “повоз” – коли платники данини привозили її до княжого двору самі. Нерідко, невизначеність стосовно розмірів, термінів сплати данини та податкове свавілля призводили до повстань і народних бунтів. Так, у 945 році князь Ігор, взявши із древлян у 2 рази більшу данину ніж звичайно, проявив “неситовство”, з’явившись у столиці древлян Іскоростені ще раз із вимогою додаткового збору. Древляни ж, на чолі із своїм князем Малом, вирішили: “Якщо повадився вовк до овець, то винесе усю отару, поки не вб’ють його; так і цей: якщо не уб’ємо його, то усіх нас погубить”. Таким чином, вбивство князя Ігоря можна вважати першим, документально підтвердженим фактом ухилення від сплати податків на теренах України.

Наслідком цієї сумної події стала перша, із відомих, податкова реформа княгині Ольги 947 року, за якою впорядковувався механізм сплати данини, шляхом запровадження “становищ” – спеціальних пунктів для збирання податків та “установ”, які визначали розміри та способи сплати обов’язкових платежів. Свого подальшого розвитку податкова реформа набула за часів правління князя Ярослава Мудрого та знайшла відображення у “Руській правді”. Основною одиницею оподаткування був “дим” – господарство, що мало певну земельну ділянку. Люди, чий обов’язок перед князем полягав у сплаті податків, називалися “чорними” або “черню”. Іншу категорію населення складали знамениті “смерди” – найбільш загадкова верства населення, про правовий статус якої ведуться наукові суперечки. Вчені звернули увагу, що корінне слов’янське населення сплачувало податки шляхом полюддя, в той час як смерди – виключно данину. Звідси було зроблено висновок про те, що смерди – це недавно підкорені племена неслов’янського походження. Непрямо про це свідчить і понижений штраф за його вбивство і низька вартість його служби.

Акцизне оподаткування на теренах України започаткувалося у X столітті н.е. Саме в історичних письмових джерелах цього часу зустрічається згадка про “медову” данину та “бражне” мито із солоду, хмелю та меду. Вони і стали першими підакцизними товарами Київської Русі. Згадка про мито з кожного “хмільного” короба зафіксована у договорі між Великим Новгородом та тверським князем Ярославом у 1265 році [4, с. 13 – 14]. Поштовх до розвитку податкових відносин дало прийняття у 988 році Київською Руссю християнства. З’явився ще один суспільний інститут – церква, фінансовою базою якої стала сплата спеціального церковного податку – “десятини” – десятої частини від доходів населення.

Виникнення мита як різновиду обов’язкового платежу бере свій початок із митної регалії – виключного права населення, що мешкало на певній території, на отримання частки від вартості товарів, що перевозилися купцями через їхні землі. Історично склалося так, що через територію України у давні часи пролягали два основні шляхи: “із варяг у греки” та північна гілка Великого шовкового шляху [5, с. 45].

Перший з них, меридіональний, пролягав по Дніпру та забезпечував обмін товарами між мешканцями північної Європи (скандинавами та прибалтами) і населенням південної частини Старого Світу (візантійцями, македонцями, греками). Основний товаропотік із Русі складався з хутра, воску, меду, а із Візантії йшли тканини та золото. Природно, що торгівельні центри на цьому шляху сформувалися на берегах водних артерій – Новгород, Смоленськ, Київ, Константинополь. Саме останнє місто було найбільшим та найважливішим ринком збуту, куди з’їжджалися купці з усього Середземномор’я. Цікавим фактом є те, що перша відома письмова торгівельна угода, укладена київським князем Олегом у 911 році з Візантією, передбачала пільгові умови для купців з Русі, за якими визнавалося право безмитної торгівлі – “нехай входять до міста та торгують, скільки їм треба, не сплачуючи ніяких зборів”.

Призначенням другого торгівельного шляху, який йшов у широтному напрямі, було забезпечення торгівельних взаємовідносин між Європою та країнами Сходу – Волзькою Болгарією, Хазарським каганатом, Персією, Індією, Китаєм. Про широту торгівельних зв’язків свідчить той факт, що під час археологічних розкопок в невеликому скандинавському приморському містечку було виявлено статую Будди. На кордонах Київської Русі будувалися застави-фортеці, де уповноважені князем збирачі мита стягували податки із руських та заморських купців, яких називали “гостями”. Систему митних зборів Русі формували “вага” і “міра” – плата за зважування та вимір товару; “мит” – плата за перевезення товарів через застави; “гостинне” і “торгове” – збори за право мати склади та проводити торгівлю; “перевіз” – плата за перевезення товарів через водні перепони.

При цьому у своїй діяльності давні митники керувалися митними статутами, основним із яких був Острогомський митний статут 1288 року, що регламентував торгівельну та митну діяльність у країнах тогочасної Центральної і Східної Європи [6, с. 24].

Серед основних податків Київської Русі епохи татаро-монгольського завоювання варто відмітити: “вихід” – спеціальний грошовий податок, що стягувався з будь-якої особи чоловічої статі та кожної голови худоби; “ям” – забезпечення ординських чиновників транспортними засобами; “відкуп” – внесення відкупниками татарам одноразових сум за право стягувати податки на певній території; “соха”, “сторожове”, “гостинне”, “медове” мито та мито з соляних промислів. Збирачі податків у XII столітті у Києві називалися осьмениками. Вони стягували осьмниче – збір за право торгівлі. Збирачі податків на користь Золотої Орди отримали назву “баскаків”. З XIII століття на Русі з’явилась назва “митник”, якими називали тих, хто був головним збирачем торгових податків [7, с. 39].

У XIV столітті більша територія сучасної України входила до складу Великого князівства Литовського (Волинь, Поділля, Київщина, Чернігівщина) та Польської держави (Галичина). Основним

законодавчим актом Великого князівства Литовського, який регламентував господарські (в тому числі податкові) відносини, був Литовський статут – збірник законів, який вперше було затверджено у 1529 році та згодом, у 1566 і 1588 роках, доповнено. Статут підтверджував шляхетські привілеї, закріплював отримані шляхтою землі у їх приватній власності, звільняв їх від сплати податків. Головним загальнодержавним щорічним податком селян була сребщина, яка на різних територіях була ще відомою під назвою подимщини, воловщини, поголовщини. Головними платниками податків були дворища – селянські господарства, що володіли земельними ділянками та об'єднували кілька сімей, пов'язаних між собою родинними стосунками. Селяни виконували найрізноманітніші державні примуси — будували і ремонтували замки, шляхи, косили сіно, давали підводи і стацію — продовольство для великого князя при переїздах. Поступово стація стала постійним податком і збиралася грішми. На користь церкви селяни сплачували десятину. Справлялися податки на млини, корчми, рудники, з людей, які займалися вівчарством, працювали за наймом. Польський король і великий литовський князь Казимир привілеєм 1447 р. звільнив шляхетських і міщанських підданих від сплати сребщини, гужової повинності, косіння сіна [8, с. 20]. Цей привілей значно зменшив доходи великого князя і посилив його залежність від феодалів.

В 1557 році у князівстві була проведена податкова реформа, яка отримала назву “Волочної поміри” – уся земля великокнязівських помість оголошувалася власністю держави та ділилася на ділянки – “волоки”, за володіння якими селяни повинні були сплачувати грошовий оброк. Окрім того, кожному сьому волоку вони зобов'язувалися орати на користь великого князя. “Волочна поміра” позбавила селян права переходу від одного феодала до іншого та створила передумови для закріпачення вільних хліборобів. Після Люблінської унії 1569 року, яка поклала початок утворенню Речі Посполитої шляхом злиття литовських та польських володінь, в Україні почала діяти система оподаткування Польщі.

Висновки. Система оподаткування в Україні пройшла складний та тривалий шлях та відповідає податковим технологіям, притаманним для кожного етапу розвитку суспільства та держави. Первинними формами вилучення доходів були натуральні внески у вигляді пожертв, данини, військової здобичі. Згодом вони трансформувались у систему митних, безхазайних та судових регалій, які після татаро-монгольського завоювання поступово перетворилися у систему постійних грошових податків. В епоху Великого князівства Литовського на території України вже діяла повноцінна, як для того часу, система оподаткування, головним платником у якій був селянин.

Література

1. Карацуба И. В. Выбирая свою историю. «Развилки» на пути России: от Рюриковичей до олигархов. – М.: КоЛибри, 2006. – 638 с.
2. Пчелов Е. В. Рюриковичи: история династии. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. – 479 с.
3. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б. Д. Лановика. — К.: Вікар, 1999. — 737 с.
4. Лескова А. Акцызное обложение: ретроспективный взгляд // Финансы. – 2001. – №4. – С. 13 – 17.
5. Швагуляк – Шостак О. Розмита митниця // Контракти. – 2008. – №11. – С. 45 – 48.
6. Пашко П. В. Основи митної справи. – К.: Т-во “Знання”, 2002. – 318 с.
7. Нечай Н. Нариси з історії оподаткування. – К.: Вісник податкової служби України, 2002. – 122 с.
8. Мельник А. Налоговый потенциал в зеркале русской истории // Налоговый вестник. – 2000. – № 3. – С. 18 – 22.

Надійшла 28.03.2009

УДК 368/369(447)

Н. В. ХМЕЛЕВСЬКА, О. В. ХМЕЛЕВСЬКИЙ
Хмельницький національний університет

ФІНАНСОВА НАДІЙНІСТЬ СТРАХОВИКА ЯК ЕКОНОМІЧНА КАТЕГОРІЯ ТА ЇЇ СПЕЦИФІЧНІ ОЗНАКИ

В статті на основі критичної оцінки наукового доробку вітчизняних і зарубіжних учених щодо економічного змісту понять «фінансова стійкість», «фінансова надійність», «платоспроможність» відносно страхових компаній запропоновано власний підхід до визначення вказаних категорій на основі виділення специфічних характеристик страхової діяльності, що підвищить якість оцінки фінансового стану страховика.

In the article on the basis of critical evaluation of scientific work of the national and foreign scientists concerning the economic content of concepts such as "financial stability", "financial reliability", "solvency" relatively to the insurance company the own approach which is based on the distinguishing of the peculiar characteristics of the insurance activity is proposed with the aim to determine the indicated categories and which will increase the quality of evaluation of the insurer's financial state.

Актуальність дослідження. З розвитком страхового ринку посилюється значення визначення ступеня надійності та платоспроможності страхових компаній, оцінки їх фінансового стану та результатів,